

USÛLU'D-DİN'DE İHTİLAFIN HÜKMÜ VE ELEŞTİRİSİ

Sinan ÖGE (*)

Özet

Farklılık tüm varlık alanlarında bir zenginlikken, düşünsel alanda bir problem olmuştur. İslam inanç ve düşünce tarihinde ihtilaf olgusu ihtilaf edilen alana göre farklı değerler kazanmıştır. Usûlu'd-Din denilen alanla ilgili ihtilaf caiz görülmezken, diğer alanlardaki farklılıklar en azından teorik açıdan rahmet olarak telakki edilmiştir. Makalemizde, geçmişte verilen "Usûlu'd-Dinde ihtilafın caiz olmaması" hükmünün kavramsal ve ideolojik arka planı eleştirel olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Usulu'd-Din, ihtilaf, farklılık, din

The Judgement about Conflict in Usulu'd-Din and a Critique about it

Abstract

Diversity is a richness in all states of existence but on the contrary in intellectual acts it has been a problem. The phenomenon of conflict in history of Islamic belief and thought had different values according to its subjects. Conflict in Usulu'd-Din wasn't regarded as religiously permissible. But conflicts in other subjects were regarded as God's mercy, at least in theory. In this article it was determined the negative judgement about conflict in Usulu'd-Din with conceptual and ideological backgrounds.

Key Words: Usul ad-Din, conflict, diversity, religion

*) Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı
(e-posta: sinanoge@hotmail.com, sinanoge@atauni.edu.tr)

Giriş

İhtilaf olgusu, İslâm tarihinde hem kavramsal çerçevesi hem de tarihsel etkinliği bakımından İslam düşüncesinin oluşum, değişim ve gelişiminde en etkili faktörlerden birisidir. İnanç ve amel yönünden Hz. Peygamber ve sonrası yakın tarihte görülen toplumsal mutabakat, daha sonraki tarihlerde meydana gelen siyasî ve sosyal gelişmelerle birlikte yerini değişik vecheleriyle ihtilaflara bırakmıştır. O zamana kadar görülen birliklik bozulmasına rağmen, İslam düşüncesinin gelişimi, İslâmî ilimlerin tedvîni de aynı sürecin olumlu bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla ihtilaf olgusu, ihtilafın mahiyeti ve ihtilaf edenlerin muhaliflerine bakış tarzlarına göre olumlu/olumsuz bir değer taşımaktadır.

İttifak Süreci ve İhtilafın Doğuşu

Kur'ân ve hadislerde, İslam toplumunun inanç ve sosyal birlikteliği sürekli vurgulanmış, aynı şekilde dînî ya da sosyal ayrılık ve parçalanma sürekli olarak kınanmıştır:

*"Allah'ın ipine topluca sımsıkı sarılın ve parçalanıp bölünmeyin"*¹

*"Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azap vardır."*²

*"Dinlerini parça parça edip kendileri de gruplara ayrılanlar varya, işte sen onlardan değilsin; onların işi Allah'a aittir. Sonra Allah onlara ne yaptıklarını haber verecektir."*³

*"Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin"*⁴

*"İhtilaf etmeyin, zira sizden öncekiler ihtilaf ettiler, böylece helak oldular"*⁵

Bununla birlikte tek bir insan ya da toplum tipinin öngörülmediği, aksine farklılık ve çeşitliliğin ilahî bir takdir olduğu da bizzat Kur'ân tarafından dile getirilmiştir:

*"Sizden her biriniz için bir şeriat ve yol verdik. Eğer Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için (böyle ayırdı)"*⁶

Nasslardaki belirlemenin karşısında, Müslümanların tarihî süreç içerisindeki siyasî, sosyal, düşünsel ve ameli farklılaşmaları ve bu farklılaşma ile beraber gelen zıtlasmalar, ihtilaf olgusunun dînî değerini belirlemeyi zorunlu kılmıştır. Ancak bu belirlemeyi yapanların, ihtilaf cephelerinin birer tarafı olma gerçeği, hem kendi durumlarının onanması hem de muhaliflerinin dışlanması noktasında ister istemez subjektif bir alan oluşturmuştur.

1) Âl-i İmrân, 3/103.

2) Âl-i İmrân, 3/105.

3) En'am, 6/159.

4) Şûrâ, 42/13.

5) Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Tah. Mustafa Dîb el-Buğa, Beyrut, Daru İbn Kesir, 1987, Kitâbu'l-Husûmat, 1, 2279; Kitâbu'l-Enbiyâ, 52, 3289; Kitâbu Fedâilü'l-Kur'ân, 37, 4775.

6) Mâide, 5/48.

İslam toplumunda Hz. Peygamberin yaşamı süresince vuku bulmayan ihtilaflar, O'nun vefatını müteakiben değişik olaylar muvacehesinde ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber zamanında, nifâkını gizleyip müslümanlara uyumunu izhâr edenler dışında, İslam toplumu arasında herhangi bir inanç farklılaşması olmadığı kaydedilmektedir⁷. Ashab esas alındığında, onların, dinin temel meselelerinde asla bir ihtilafa düşmedikleri, ihtilaf ettiği konuların ise tamamen furû'la alakalı olduğu hususunda görüş birliği söz konusudur. Şöyle ki, Tevhîd, Adalet, Va'd-Va'id gibi, muhalif olanın iman/küfür bağlamında hüküm giyeceği, böylece hakkında fâsıklık, sapıklık ya da bid'at nitelemelerinin yapılabileceğinin gerekçeği Usûlu'd-Din meselelerinde tek bir görüş üzerinde birleşmişlerdir. İhtilaf ettikleri hususlar ise Ferâiz meseleleri, Kırtas Hadisesi, Usâme Ordusu meselesi, Hz. Peygamber'in vefatı, defni, imamet, zekat vermeyenlerle savaş gibi Furûu'd-Din'le alakalı ve icthâdî olan konulardır. Bu hususlardaki farklılığın maksadı ise, bazı şer'î merasimleri ikame ve dinî metotları idame olmuştur. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarına kadar ashâb arasındaki durum bu şekilde cereyan etmiştir⁸. Bu süreçte dini anlama metodu da ortak bir mahiyet taşımakta idi. İnsanlar, kitabın işaretlerini ve nasslarını anlıyor, tenzihle inanyor, teşbih andıran hususların gerçekliğini Allah'a havale ediyor ve lafzın zahirinden anladıklarının ötesine geçmiyorlardı⁹.

Selef olarak kabul edilen ilk dönem alimlerinin de Usûlu'd-Din'de herhangi bir ihtilafının olmadığı, bu konudaki itikatlarını Kitap, Sünnet, sahabe ve tabiünun itikadı üzerine oluşturdukları ifade edilir. İmam Şafi'î, Malik, Sevrî, Evzâî, İbn Mubarek, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Rahaveyh ve Ebu Hanife isimleri zikredilen selef alimlerindenidir¹⁰.

Bu süreçte, sünnî olsun ya da olmasın tüm Müslümanlar, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, Ahiret gününe imanın vücûbiyeti, aynı şekilde Allah ve Rasûlüne itaat edenin Cennete gireceği, Hz. Muhammed'in risâletini kabul etmeyenlerin kâfir olacağı gibi Usûlu'd-Din meselelerinde müttefik idiler¹¹.

Akâid sahasında ilk fikrî ayrılığın öncülleri olarak kabul edilen¹² Ma'bed el-Cühenî (v. 80 h.) ve onun takipçisi Gaylan ed-Dımeşkî (v. 126 h.) ile Yunus el-Esvârî¹³ kader

7) Âmidî, Seyfuddîn, *Ebkârü'l-Efkâr fi Usûlu'd-Dîn*, Tah. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Kahire, Daru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004, V, 37; İcî, Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf*, Tah. Abdurrahman Umeyra, Beyrut, Daru'l-Ceyl, 1997, III, 649; Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut, Daru'l-Afâki'l-Cedîde, 1977, s. 12.

8) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 14; İsferyânî, Tahir b. Muhammed, *et-Tabirî fi'd-Dîn*, Tah. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, Alemü'l-Kütüb, 1983, s. 20; İcî, III, 650; Âmidî, *Ebkâr*, V, 37.

9) Abduh, Muhammed, *Risâletü'l-Tevhîd*, Kahire, Daru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1996, s. 7.

10) İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ahmed b. Abdilhalim, *Kütübü ve Resâilü ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi'l-Akîde*, Tah. Abdurrahman Muhammed b. Kasım en-Necdî, Mektebetü İbn Teymiyye, tsz., V, 256; Hamd b. Nasır, Muammer, *et-Tuhfetü'l-Medeniyye fi'l-Akîdeti's-Selefiyye*, Tah. Abdusselam b. Berces, Riyad, Daru'l-Asime, 1992, s. 24, 25.

11) İbn Teymiyye, *Kütüb ve Resâil*, VII, 357.

12) Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Konya 1991, s. 40.

13) Sîsuyeh lakabıyla anılan Yunus el-Esvârî hakkında, kader hakkında konuşan ilk kişi olduğu ve Ma'bed el-Cühenî'nin görüşlerini ondan aldığı ifade edilmektedir. Bkz., İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, Tah. Abdulfettah Ebu Ğudde, Mektebetü Matbûâtü'l-İslâmiyye, Beyrut, tsz., VIII, 579. Buhârî ise onun Mecûs olduğunu belirtir. Bkz., Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, Tah. Abdurrahman Umeyra, Daru'l-Meârif, Riyad 1978, s. 75.

hakkında var olan kabullere muhalefet ederek hayrın ve şerrin Allah'a ve O'nun takdirine izafe edilemeyeceğini savunmuşlar, böylece Usûl meselelerinde ihtilaflar ve fırkalamalar başlamıştır¹⁴. Bundan sonra ferdî ya da kitlesel olarak mevcut anlayışlardan farklı kanaatler ileri sürenler heva ve bid'at ehli nitelemeleriyle Usûlu'd-Din'e muhalif olmakla itham edilmişlerdir¹⁵.

İslam toplumunda vuku bulan sosyal hareketlilik ve beraberinde getirdiği fırkalamaların neticesinde, hem var olan ihtilafın anlamlandırılması, hem de tarafların meşruiyet iddiasının temellendirilmesi çabaları ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamberden rivayet edilen ve ümmetin 73 fırkaya ayrılıp bunlardan sadece birisinin kurtuluşa ereceğini ifade eden hadis¹⁶ ise söz konusu fırkaların kendilerini kurtulan fırka olarak ilan etmeleri için temel referans haline gelmiştir.

Ehli Sünnet ve'l-Cemâat'in Fırkayı Nâciye olduğunu ispata çalışan Bağdâdî, gerekçe olarak onların Yararı'nın birliği, sıfatları, adaleti, hikmeti, isimleri, sıfatları, nübüvvet ve imamet meseleleri, Ahiret konuları ve Usûlu'd-Din'e dair diğer hususlarda tek bir görüş üzerine olmalarını gösterir. İhtilaf ettikleri konular ise, fer'î hükümlerde olup, bu alandaki ihtilaflarında aralarında sapıklığa ya da fâsıklığa nispet söz konusu değildir¹⁷. Buna göre Fırkayı Nâciye'de bulunması gereken asgarî özellikler Usûlu'd-Din'de müttefik olmalarıdır. Ehli sünnetin bu hususta ittifakından bahsedilirken, diğer fırkaların bir ittifak sağlayamadığı, dolayısıyla kurtuluşa eren fırka olamayacağı ifade edilmektedir¹⁸.

Bahsi geçen temel meselelerde Ehli sünneti bir arada tutan ilkeler ise şunlardır:

-Yararı'nın birliğini, kıdemini, ezeli sıfatlarını ve O'nun görülebilmesini teşbih ve ta'tile düşmeksizin ikrar;

-Allah'ın kitapları ve rasullerini, İslâm şeriatinin ebediliğini ikrar;

-Rasulullahın sünnetinden sahîh olanlarının kayıtlarıyla birlikte, Kur'ân'ın mubah kıldığını mubah, haram kıldığını ise haram kılma;

-Haşr, Neşr ve kabirde iki meleğin sualine itikad;

-Havz ve Mizanı ikrar.

Tüm bu zikredilenleri kabul edip, imanına Haricîler, Rafızîler, Kaderiyye ve diğer heva ehli fırkaların bid'atlerinden bir şey karıştırmayan kişi Fırkayı Nâciye'den sayılır¹⁹. Bu nedenle Bağdâdî'ye göre, ümmetin 73 fırkaya ayrılacağını ifade eden hadis,

14) Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Tah. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992, s. 22; Âmidî, *Ebkâr*, V, 39.

15) Gaznevî, Cemaluddin Ahmed, *Usûlu'd-Dîn*, Tah. Ömer Vefik ed-Dauk, Beyrut, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988, s. 303.

16) Bkz., Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *es-Sünen*, Tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Daru'l-Fikr, tsz., Kitâbu's-Sünne, 1, 4596; Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Tah. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, Daru'l-Hiyai't-Turâsi'l-Arabî, tsz., Kitâbu'l-İmân, 18, 2640; İbn Mâce, Muhammed b. Yezid Ebu Abdillâh, *Sünen*, Tah. Muhammed Fuad Abdulbakî, Beyrut, Daru'l-Fikr, tsz., Kitâbu'l-Fiten, 17, 3993.

17) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 19.

18) Bkz., İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ahmed b. Abdilhalim, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Tah. Muhammed Reşad Salim, Kahire, Müessesetü Kurtuba, 1986, III, 484.

19) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 19, 20; Âmidî, *Ebkâr*, V, 96.

fıkıh imamlarının helal, haram veya aralarında küfre ve sapıklığa nisbetin vaki olmadığı furû' hükümlerindeki ihtilaf türüne değil, yukarıda zikredilen meselelerdeki ihtilafa yönelik olduğu şeklinde bir tevîl daha doğrudur²⁰.

Âyet ve hadislerde sakıncalı görülen iftirakın, Usûlu'd-Din ve onun kaideleriyle ilgili olduğunu ifade eden Kurtûbî(v. 671 h.), 73 fırka hadisinde Nâr'da olacakları ifade edilen "mîlel(firkalar)" kaydına dikkat çekerek, bu lafzın mutlak olarak kullanıldığını, dolayısıyla zikredilen firkalardan herhangi birine bağlanmanın Cehennem'e girmeyi gerektireceğini ifade etmiştir. Böyle bir durum ise, furû' hakkında söylenemez, zira furû' meseleleri firkaların sapıklığa nisbətini ve Cehennem azabını gerektirmez²¹. Aynı şekilde Cessâs(v. 370 h.) da, Kur'ân'da tefrikayı yasaklayan Âl-i İmrân, 3/103 âyetinin devamında yer alan "*Hani siz birbirinize düşman idiniz de, O kalplerinizi birleştirdi*" ifadesindeki birleştirmenin İslam'la olduğuna dikkat çekerek, buradan, kınanan ve yasaklanan tefrikanın furû' hakkında değil, Usûlu'd-Din ve İslam hakkında olduğunun anlaşılacağı sonucunu çıkarır²².

"Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azap vardır"²³ âyetinde, Yahudi ve Hristiyanlar'dan, kendilerine ihtilaf ve iftiraktan men eden deliller geldikten sonra, Usûlu'd-Din'de tefrikaya düşen ve ihtilaf edenler örnek verilerek müminler uyarılmaktadır. İftirakın ihtilaftan önce zikredilmesinden, ihtilafın firkalara ayrılmanın illeti olduğu anlaşılabilir. Öte yandan kınanan ve iftiraka sebep olan ihtilaf, farklı bölge ve zamanlardaki toplulukların maslahatlarının farklılığına mebnî olan ve adına ictihad denen furû'daki ihtilaf değil, Usûlu'd-Din'deki ihtilafıdır. Ancak tam aksine, İslam Mezhepleri tarihinde, müslümanlar arasında görülen firkalaşmanın furû'daki ictihatlerde değil, Akâid ve Usûldeki ihtilaftan kaynaklandığı görülmektedir²⁴.

Konunun başında zikrettiğimiz âyetlerde ve hadislerde ihtilafın kınanması, diğer taraftan bunun imkânını bildiren haberler ve vakıada var olan ihtilaflar; ihtilaf olgusunun olumlu ve olumsuz olmak üzere çift boyutunu yansıtmaktadır. Zahiren görünen çelişki, birliğin Usûlu'd-Din'de, çokluluğun ise Furû'u'd-Din'de olduğu kabulüyle izah edilir²⁵. Bu gerçeğin bir sonucu olarak İslâm düşüncesinde ihtilaf, kınanan(mezmûm) ve övülen(memdûh) olmak üzere iki yönde mülâhaza edilmiş ve ihtilaf hakkında verilen haram/cevâz hükümleri de bu farklılığa göre şekillenmiştir.

20) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 7.

21) Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Tah. Ahmed Abdulhalim Berduñi, Kahire, Daru's-Şuab, 1952, XII, 130.

22) Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tah. Muhammed es-Sadık Kamhavî, Beyrut, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985, II, 314, 315.

23) Âl-i İmrân, 3/105.

24) İbn Aşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, Daru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984, IV, 43.

25) Aynî, Ebu Muhammed Bedruddin, *Umdetu'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye, tsz., I, 117.

Luğat anlamıyla ittifakın zıttı olan ihtilaf, kelamcılara göre, iki mevcudun mütemasıl(tüm nefsi sıfatlarda ortak olma) ve tam karşıt olmamaları anlamına gelir²⁶. Bu yönüyle ihtilafta asl olan yalanlama değil, farklı ve değişik olmasıdır. Nitekim, Kur'ân'daki bazı meselelerin kendisine farklı ve karışık geldiğini söyleyen birisine İbn Abbas'ın bu durumun bir yalanlama mı olduğunu sorduğunda, o kişinin "Hayır, tekzib değil ihtilaf-tır" diye cevap vermesi²⁷ de buna işarettir.

İhtilaf kavramı, hem ihtilaf edilen alan hem de ihtilafın mahiyetine göre bazı sınıflandırmalara tabi tutulmaktadır. İbn Ebi'l-İzz, meseleyi öncelikle ihtilaf-ı tenevvü' ve ihtilaf-ı tezat olmak üzere iki başlık altında ele almaktadır:

1. İhtilâf-ı Tenevvü':

a. Her iki söz ya da fiilin de hak ve meşru olduğu ihtilafıdır. Sahabenin ihtilaf ettiği kıraatler, ezan, kamet, sehiv secdeleri vb. meselelerde olduğu gibi.

b. Mana bakımından aynı olup, ibarelerin farklı olduğu ihtilaflardır. Tanım lafızları, delillerin oluşturulması ve müsemmaların tabirinde oluşan ihtilaflar gibi.

İhtilaf-ı tenevvü' de şayet taraflardan biri diğerine karşı taşkınlık ve zorbalıkta bulunmaz ise, Kur'ân her iki tarafın da övülmesine delalet etmektedir. Mesela sahabenin Yahudilere ait hurma ağaçlarının kesilip kesilmemesi hususunda ihtilafa düşüp iki uygulama da bulunmasını Kur'ân şu şekilde tasvip eder: "*Değerli hurma ağaçlarından kestikleriniz de, kökleri üzerine bıraktığınız da hep Allah'ın izniyledir*"²⁸ Yine Kureyza oğullarına yönelik seferde, sahabenin ikinci namazını kılıp kılmama hususunda ihtilaf edip iki uygulamada bulunması ve peygamberin bu durumu onaylaması²⁹nda bu durum görülmektedir.

2. İhtilâf-ı Tezât:

Usûl ya da Furû'da iki görüşün birbirini nefy etmesidir. Bu tanım, iki taraftan yalnızca birini isabetli gören çoğunluğa göredir. Bu tür bir ihtilafta şöyle bir problem yaşanır: Muhalifin batıl olan görüşleriyle birlikte, hak olan ve hakka götüren delilleri de bulunabilir. Ancak batıl olan reddedilirken beraberinde hak da reddedilmiş olur. Hasım taraf, aslen batıl bir görüş ortaya atarak, söz konusu kısmî hakkı da batıl kılmış olur.

İhtilafın bu türünde, Kur'ân'da yer alan şu örneklerde de görüldüğü gibi, taraflardan biri övülürken, diğeri yerilmektedir. "*Fakat ihtilaf ettiler, kimi iman etti, kimi inkâr etti*"³⁰ ve "*Şu ikisi Rableri konusunda çekişen iki hasımdır. İnkâr edenlere ateşten elbise biçilmiştir*"³¹

26) Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali, *Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn*, Kalküta 1862, I, 441.

27) Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *el-Uluvv li Aliyyi'l-Ğaffâr*, Tah. Ebu Muhammed Eşref b. Abdülmaksud, Riyad, Mektebetü Edvâi's-Selef, 1995, s. 55, 56.

28) Haşır, 59/5.

29) Bkz. Buhârî, Kitâbu'l-Meğâzî, 28, 3893; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *es-Sahih*, Tah. Muhammed Fuad Abdülbakî, Beyrut, Daru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, tsz., Kitâbu'l-Cihâd ve's-Siyer, 23, 1770.

30) Bakara, 2/253.

31) Hacc; 22/19.

Yukarıdaki taksimi yapan İbn Ebi'l-İzz, İslam toplumu arasında görülen ihtilafın, genelde birinci türden olduğunu ancak, bu ihtilafın kan dökme, malları mübah görme, düşmanlık ve kin gibi olumsuzluklara sürüklediğini; diğer taraftan bu durumun muhalifinde var olan hakkı itiraf etmeme, kendinde var olan hakka ise batılı karıştırma gibi pek çok hataya sebebiyet verdiğini ifade eder. Bunun nedeni olarak "*Kitap verilenler, kendilerine apaçık deliller geldikten sonra aralarındaki taşkınlıktan dolayı ayrılığa düştüler*"³² âyetinde zikredilen bağı/haddi çiğneme illetini zikreder³³. Diğer taraftan farklı iki kıraatle huzuruna çıkan iki sahabenin her iki okumasını da isabetli bulan Hz. Peygamber onları ihtilaf etmemeleri hususunda uyarmıştır. Böylece O'nun, muhalifinde hak olan bir inanç ya da düşünce var ise, onun inkârını gerektiren bir ihtilaftan menettiği anlaşılmaktadır³⁴.

Bu tür bir ihtilafıta hakka isabet eden övülmüş, doğruya ulaşmak için gayret ve ictihadına rağmen hata eden, kınanmayarak ictihadında övülmüş, hatasında ise affedilmiş sayılır. Şayet aşırılık ve düşmanlıkla hata etmişse, o kişi kınanmaktadır. Fırkalarda görülen ihtilaf genelde bu türdür. Zira onlar, hasmında bulunan doğruları, taşkınlık ve nefsi meselelerden dolayı kabul etmez. Hasımının delil olarak kullandığı nasslara karşılık batıl tevellere kalkışır³⁵. İbn Manzûr(v. 711 h.)'un, fitne kavramı hakkında yer verdiği, "insanların görüşleri sebebiyle ihtilafı"³⁶ tarifini de bu bağlamda düşünmek gerekir.

İslam düşüncesinde görülen ihtilafların diğer bir alanı ise Kur'ân'ın tenzili ve te'vilidir.

1. Tenzilde İhtilaf:

Allah'ın Kur'ân'la konuşması ve onu indirmesi hakkında vuku bulan ihtilafıdır. Bir gruba göre bu kelam, Allah'ın kudreti ve meşfeti ile meydana gelmiştir. Zâtı dışında bir mahalde mahluk olduğu için O'nunla kaim değildir. Diğer bir grup ise, onun Allah'ın sıfatı ve zâtıyla kaim olup mahluk olmadığını ileri sürmüştür. Her iki grup da hak ile batılı cem etmiş, böylece hakkın bazısına iman etmişken diğerinin hak olarak söylediğini yalanlamıştır.

2. Te'vilde İhtilaf:

Kur'ân'ın bir kısmına iman, diğer bir kısmına ise iman etmemeyi içeren ihtilaf olup oldukça yaygındır. Bu konuda Hz. Peygamberden nakledilen şu hadisler zikredilir:

Hz. Peygamber ashabının yanına geldiğinde onların kader hakkında tartıştıklarını, birinin bir âyeti diğerinin de başka bir âyeti delil getirdiklerini görmüştü. Bu duruma sinirlenmiş ve "*Bununla mı emrolundunuz yoksa ben size bunun için mi gönderildim. Allah'ın kitabının bir kısmını bir kısmına çatıştırıyorsunuz. Emrolunduğunuz şeye bakın ve*

32) Bakara, 2/213.

33) İbn Ebi'l-İzz, Ali b. Ali b. Muhammed, *Şerhu't-Tahâviyye fi'l-Akide'ti's-Selefiyye*, İstanbul, tsz., s. 349-351.

34) İbn Ebi'l-İzz, s. 196.

35) İbn Kayyim, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr el-Cevzî, *es-Savâiku'l-Mursele ale'l-Cehmiyye ve'l-Muatla*, Tah. Ali b. Muhammed ed-Dehilullah, Riyad, Daru'l-Asime, 1998, II, 515.

36) İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cem(lüdd)n Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1988, "Fitne" md.

ona tabi olun, nehyolunduğunuzdan kaçının”³⁷. Benzer bir rivayette, “Ey Kavmim! Sizden önceki ümmetler bununla, peygamberlerine karşı/rağmen ihtilafları ve Kitabın bazısını bazısına çatıştırmak ile sapıtılar. Oysa Kur’ân, bir kısmı diğer bir kısmıyla çatışsın diye değil, tasdik etsin diye indirildi. Ondan bildiğiniz ile amel edin, müteşâbih olanına iman edin.”³⁸ şeklinde bir uyarıda bulunmuştur. Bir başka rivayette ise, “Sizden önceki ümmetler, ihtilaf edinceye kadar lanetlenmemişlerdi. Kur’ân hakkında cedel küfürdür”³⁹ buyurarak Kur’ân hakkında münakaşanın tehlikesine işaret etmiştir.

Ehli kitabın tümü, Kitab’ın tevilde ihtilaf edip, bazısına iman ederek, diğer bazısını inkâr etmiştir. Onlar, âyetlerden görüşlerine muvafık olanı ikrar etmiş, olmayanları ise ya kelimeleri asıl konumundan saptırarak tevîl etmişler ya da onun manasını anlamadıklarını ifade ederek dolaylı bir inkâra kalkışmışlardır. Dolayısıyla mana olmaksızın sırf lafza iman, ehli kitabın imanıdır. Bu noktada müminin tavrı, tam aksine, anladığına iman edip, onunla amel etmek, anlamadığı müteşâbih ifadelerin bilgisini ise Allah’a havale etmek ve bir bilene danışmaktır⁴⁰. Müminleri hizipleşmeye ve ayrılmaya sürükleyecek ve Allah’ın “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın.”⁴¹ emriyle inananları menettiği ihtilaf budur⁴².

Tüm bu rivayet ve sınıflandırmalardan anlaşılacağı üzere, âyet ve hadislerde kınanan ihtilaf, Ehli sünnete göre, kendisinde Kitâb, sahîh sünnet ve icmaya muhalefetin bulunduğu ihtilafıdır. Dolayısıyla haklarında Kur’ân, sünnet ve sahabenin icmasının bulunduğu Allah’ın sıfatları, ru’yeti, Hz. Peygamber’in şefaati vs. konularda ihtilaf eden, “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azap vardır”⁴³ âyetinde belirtilen “apaçık delillerin gelmesi”nden sonra ihtilaf etmiş sayılmaktadır⁴⁴.

İhtilafın Hükümü:

İhtilafın bulunduğu bir alanda, ihtilaf edenlerin bireysel içtihatları söz konudur. Hem içtihatların değeri hem de bu içtihatlarda yapılacak hatanın itikadî bir sorumluluk doğurup doğurmayacağı ya da bunun ne şekilde vuku bulacağı tartışılmıştır.

- 37) Bkz., Taberânî, Ebu’l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemu’l-Evsat*, Tah. Tarık b. İcazullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Kahire 1415, II, 79; Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, Beyrut, Daru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1984, IX, 216; İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Kahire, Müessesetü Kurtuba, tsz, II, 178, 195; Tirmizî, Kader, I, 2133; İbn Mâce, Mukaddime, 10, 85.
- 38) İbn Hanbel, *Müsned*, II, 185; İbn ebî Âsım, Ebu Bekr, Ahmed b. Amr b. Dahhâk, *el-Âhâd ve’l-Mesânî*, Tah. Basım Faysal Ahmed Cevabire, Riyad, Daru’r-Raye, 1991, II, 108; Taberânî, I, 165; III, 227.
- 39) İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, Tah. Muhammed b. İbrahim el-Luheydan, Riyad, Mektebetü’r-Rüşd, 2004, Kitâbu Fedâilü’l-Kur’ân, X, 255; Ebu Dâvud, Kitâbu’s-Sünne, 5, 4603; Ebu Nuaym, IX, 216.
- 40) İbn Ebi’l-İzz, s. 351, 352.
- 41) Âl-i İmrân, 3/105.
- 42) İbn Kayyim, *es-Savâiku’l-Mursele*, II, 514.
- 43) Âl-i İmrân, 3/105.
- 44) Beyhâkî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin, *el-İtikâd ve’l-Hidâye ilâ Sebîli’r-Reşâd*, Tah. Ahmed İsâm Kâtib, Beyrut, Daru’l-Âfâkî’l-Cedide, 1980, s. 233.

İhtilafı ilgili verilen hükümlerde mezhebî tarafgirlik sürekli olarak devreye girmektedir. Bağdâdî'nin kurtuluşa olan fırkanın özelliklerini sayarken, diğer fırkaların inançlarını benimsememeyi şart koştuğunu zikretmiştik. Yukarıdaki ilkeyi ifade eden Beyhâkî (v. 458 h.) de kınanan muhalefetin özelliklerini saydıktan sonra, "Ehli Sünnet'e muhalefet gibi"⁴⁵ kaydıyla aynı sınırlamayı yapmaktadır. Yine ihtilafı yasaklayan âyetin devamında yer alan "*O günde bir kısım yüzler bembeyaz, bir kısmı ise simsiyahtır*"⁴⁶ ifadesinin yorumuyla ilgili olarak İbn Abbas'tan "yüzleri beyaz olanların Ehli Sünnet; kararlarının ise Bid'at ve İhtilaf Ehli olanlar olduğu" görüşü nakledilir⁴⁷. Oysa âyetin devamında, kastedilenlerin kâfirler olduğu açıktır: "*Yüzleri simsiyah olanlara "İmandan sonra inkâr mı ettiniz" İnkârınızdan dolayı tadın azabı" denilir.*" Bu âyetin zikredilen tarzda yorumlanması, fırka meşruiyeti ve muhalefete bakışın mahiyetini ifadede hangi sınırların zorlandığını bizlere göstermektedir. Dolayısıyla ihtilaf etmenin kınandığı alan olarak zikredilen Usûlu'd-Din meseleleri, mücerret dinî alan olmayıp, aynı zamanda taraf olan mezheplerin o asıllara yönelik yorumlarını da içermektedir. Buna göre Usûlu'd-Din'de ihtilafın caiz olmadığı hükmü verilirken kendi görüşlerine muhalefeti de o çatı altında engelleme çabası vardır.

Ehli sünnet müntesiplerinin tüm Usûl meselelerinde ittifak ettiği, anlaşmazlığa düştikleri, uhrevî ceza hükümleri veya bazı isimlerin manaları gibi insanların çoğu için gizli olan ince meseleler olup, bunlarda ihtilafın ise hafif bir iş olduğu öngörülmüştür. Ancak Haricîler, Râfîzîler ve Kaderiyye gibi bazı fırkalar kitab ve sünnetin açıkladığı bir gerçekliğe muhalif olmakla, böylece bid'atle nitelenmiş, sapıklıklarına şahitlik edilmiş ve tümlet içerisinde doğru söz ve genel kabul özellikleri olmayanlar olarak değerlendirilmiştir⁴⁸.

Mezhepler arasında hakkın sadece birinde olacağı kanaatine sahip olan Râzî, hakkın tek bir şey olduğu, onun ötesinde ise cehalet ve sapıklığın bulunduğu kabulünden hareketle "*Allah'ın ipine topluca sımsıkı sarılın ve parçalanıp bölünmeyin*"⁴⁹ âyetinin, din hususunda ihtilafın reddini içerdiğini ifade etmekte ve 73 Fırka hadîsini de bu âyetle beraber değerlendirmektedir. Buna göre ihtilafın yasaklanıp ittifakın emredilmesi, hakkın tek olduğuna delalet eder, bu yüzden kurtuluşa eren fırka tek bir fırkadır⁵⁰. Ancak Râzî, "*Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azap vardır*"⁵¹ âyetini yorumlarken tarihsel bir gerçeği itiraf etmekten geri durmaz. Öncelikle âyetin şu üç tarz tefrika ve ihtilafı yasakladığını açıklar: 1. Düşmanlıkla tefrika ve dinde ihtilaf etme; 2. Nasslardan fâsit teviller çıkararak tefrika, sonra her bir ferden kendi görüş ve mezhebini destek için çabalayıp ihtilafa düşmeleri; 3. Alimlerden her bir ferden bir beldeye reis olarak bedenlen ayrılığı, sonra her biri-

45) Beyhâkî, *el-İ'tikâd*, s. 233.

46) Âl-i İmrân, 3/106.

47) Bkz., Hakemî, Hâfız b. Ahmed, *Meâricu'l-Kabûl*, Tah. Ömer b. Mahmud Ebu Ömer, Demmam, Daru İbnu'l-Kayyim, 1990, I, 60. İbn Abbas'ın yaşadığı dönemde söz konusu adlandırmaların henüz var olmadığını dikkate aldığımızda, bu rivayetin uydurma olduğu anlaşılmaktadır.

48) İbn Teymiyye, *Kütüb ve Resâil*, VII, 357.

49) Âl-i İmrân, 3/103.

50) Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Mısır 1938, VIII, 173, 174.

51) Âl-i İmrân, 3/105.

nin kendisinin hak, diğerininse bâtil üzere olduğunu iddia ederek ihtilâf etmeleri. Bu yorumdan sonra Râzî'nin itirafı şudur: "İnsafla düşünürsen, bu zamanın alimlerinin çoğunun, bu sıfatla mevsûf olduğunu anlarsın. Allah'tan af ve mağfîret dileyelim"⁵² Görüldüğü gibi, bir taraftan hakkın tek olup, kurtuluşla erenin tek bir fırka olacağı fikri; diğer taraftan kendisinin hak diğerinin ise batıl olduğu iddiasının yanlışlığı söylemi... Aslında bu çelişki, İslam düşünce tarihinde mezheplerin birbirine bakışının anlamlı bir özetidir.

Meseleye daha sistematik olarak yaklaşan Gazâlî nazârî meseleleri Zannî ve Kat'î olmak üzere ikiye ayırarak, zannîyâtta hatanın dolayısıyla günahın olamayacağı; kat'îyatta hata edenin ise günahkar olacağını ifade eder. Kat'îyâtı kelâmî, usûlî ve fikhî olmak üzere üç alana ayıran Gazâlî, Kelâmî kat'îyât ile salt aklî meseleleri kastetmektedir. Salt kelâmî meseleleri ise "düşünen için, şer'in vurûdundan önce aklın nazârî sayesinde hakikatini elde etmenin mümkün olduğu şey" olarak tanımlamaktadır. Bu alanda hak birdir, dolayısıyla hakkı bulamayan günahkardır. Âlemin hudûsu, muhdisin ispatı, O'nun vâcip, câiz ve müstahil sıfatları, Peygamberlerin bi'seti ve mucizelerle tasdîki, Ru'yetin cevazı, amellerin yaratılması, kâinatın irade edilmesi ve Mu'tezile, Havâric, Revâfiz ve diğer bid'atçı fırkalarla beraber hakkında söz söylenen diğer meseleleri buna dahil eder. Bu meselelerde yapılacak hatayı da derecelendiren Gazâlî'ye göre, eğer hata eden, Allah ve Rasulüne imana râci bir meselede hata etmişse, o kişi kâfirdir. Ru'yet, amellerin yaratılması, kâinatın irade edilmesi gibi, Allah ve Rasulünü bilmeden men etmeyecek bir hususta hata ederse, o kişi haktan dönüp saptığı için günahkardır. Ayrıca yakın olan haktan saptığı için muhtl, selef arasında meşhur olan görüşe muhalefet ettiği için bid'atçı(mübtedî)'dir. Ama bu hatalar küfrü gerektirmez⁵³.

Dinin iman edilmesi gereken asıllarıyla, haklarında muhalefetin bulunduğu dinî asıllar arasında ayırım yapan Âmidî, İslam alimlerinin pek çok meselede muhaliflerine yönelik tekfir suçlamalarını eleştirir. Öncelikle tüm alimlerin ittifak ettiği ve kendisinin de uygun bulunduğu tekfirin geçerli olduğu üç alanı zikreder. Bunlar:

1. Allah'tan başka bir ilahın olabileceği inancı ve ilahın bazı insanlara hulûlu inancı-na râci bid'at ve görüşler. Ğulât-ı Şia'dan bazılarında görüldüğü gibi.

2. Hz. Muhammed(sav)'in risaletini inkâra, onu kınamaya raci olanlar. Ğurabiyye ve Zemmiyye'de olduğu gibi.

3. Haramları mübah kılmayı, şer'i vâcibleri düşürmeye, Rasulullah'ın getirdiklerini inkâra raci olanlar. Cenahiyye, Mansuriyye, Hatabiyye ve İsmailiyye'de görüldüğü gibi.

Bunların dışında vuku bulan farklı görüşlere inanan ve onları savunanları ise Âmidî kâfir olarak değil, bid'atçı olarak niteler. Zira ona göre iman, Allah'ı, Rasulünü ve O'nun getirdiklerini tasdikdir. Şayet iman, bunların dışında dine ait Usûl'de, haklarında ihtilaf edilen meseleleri bilmeye bağlı olsaydı, Hz. Peygamberin, tıpkı kelime-i şehadetleri talep etmesi, bunlara itikad ve keyfiyetinden bahsetmesi gibi, insanlardan onları bilmeyi istemesi, bunu takip etmesi ve onlara itikadın keyfiyetinden bahsetmesi gerekirdi. Oysa O'nun zamanında bu tür meseleler cereyan etmemiştir. Öte yandan, Hz. Peygamber za-

52) Râzî, VIII, 180.

53) Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Kum, 1948, II, 358; a. mlf., *Faysalu't-Tefrika*, Tah. Hoca Mustafa, Daru'l-Beyza, 1983, s. 26.

manında bedevî fertler, nazar ve istidlalde derin bilgileri olmayan insanlar, bu meseleleri detaylı olarak bilmiyorlardı. Bundan da anlaşılıyor ki, bu tür şeyler, dinin aslının kendisine bağlı olduğu hususlardan değildir. Öyleyse, iman hakkında şart olmayan ve iman kendisine bağlı olmayan bir şeyi bilmemek küfür olmaz⁵⁴.

Netice, itibariyle ehli sünnet imamlarının ihtilaf ve muhalifle ilgili verdikleri hükümleri iki alanda değerlendirmek mümkündür. Birincisi, mezhebî kabullerin üzerinde olan ve dinin temel esasları olarak inanılan hususlarda muhalefetle ilgili verilen hükümdür ki, o da küfürdür. Yukarıda aktardığımız Âmidî'nin zikrettiği üç madde buna örnek olarak verilebilir. Bu anlamıyla Usûlu'd-Din'e muhalefet kabul edilemeyeceği gibi, hakkındaki şüphenin de küfür olacağı kanaatine varılmıştır. Mesela Peygamberin doğru mu ya da yalancı mı olduğu hususunda bir şüphe, yine öldükten sonra dirilmenin vaki olup olacağı hususunda bir şüphe bizzat Allah'ın haber vermesiyle bilinen meselelerde tereddüt olduğu için küfürdür⁵⁵.

İkincisi, dinî anlamada kendi kanaat ve usûllerine muhalif olanlar hakkındaki hükümleridir. Genel kanaat, onların tekfir edilmemesi gerekliliği doğrultusundadır⁵⁶. Verilen hükümler genelde bid'atçılık, sapıklık, fâsıklık heva ehli olmak gibi kavramlarla yapılan nitelermelerdir⁵⁷. Usûlu'd-Din'den bir asıl örneğine göre oluşmayan bir görüş bid'at olarak düşünülmemekte⁵⁸, aynı şekilde Usûlu'd-Din'den bir asılda meydana gelen fes'ad, bid'at olarak tanımlanmakta ve bu anlamda her bid'atçı fâsık olarak değerlendirilmektedir⁵⁹. Hatta İbn Ebi'l-İzz Kur'ân, sünnet ve ashabin algılayışından bağımsız bir şekilde re'ye ve zanna dayalı olarak yapılacak içtihatlarda isabet edilse bile günahkar olunacağı kanaatindedir⁶⁰. Aklî meselelerde hata eden kişi, birinci maddeye girecek şekilde İslam dinini nefyetmiyor ve Kur'ân'ın mahluk olduğunu söyleme, ru'yeti ve mizanı red gibi kanaatlere sahipse, o kişi günahkar kabul edilmektedir. Bu noktada "Kur'ân'ın mahluk olduğunu iddia eden kâfirdir" söylemlerindeki küfür ise, küfrân-ı niyet olarak te'vil edilmiştir⁶¹.

Mu'tezile'ye Göre Usûlu'd-Din'de İhtilafın Hükümü:

Mu'tezile de Usûlu'd-Din olarak isimlendirdiği beş temel esasa muhalif olanları itham edici bir yol benimsemiştir. Her şeyden önce mezhep telakkisinde merkezîyetçi bir yaklaşım sergilemektedir. Muğnî isimli eserinde tüm mezheplerin hak olmayacağını belirtmek için müsakil bir bölüm ayıran Abdulcebbar'a göre, mezhep, itikad ya da itikadın

54) Âmidî, Ebkâr, V, 98-100.

55) Has'amî, Süleyman b. Selman b. Muslih, *Keşfu'l-Evhâm ve'l-İltibâs*, Tah. Abdulaziz b. Abdillâh ez-Zeyr Ali Muhammed, Riyad, Daru'l-Asîme, 2004, s. 147.

56) İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünne*, V, 95.

57) Bkz., Bağdâdî, *el-Fark*, s. 310.

58) Ebu Şâme, Ebu'l-Kasım Şehabeddin Abdurrahman, *el-Bâis alâ İnkârî'l-Bida' ve'l-Havâdis*, Tah. Osman Ahmed Anber, Kahire, Daru'l-Hüda, 1978, s. 24.

59) İbnu's-Salah, Ebu Amr Takiyyuddin Osman b. Abdirrahman, *Edebü'l-Müftî ve'l-Müstefî*, Tah. Muvaffik Abdullah Abdulkadir, Beyrut, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1986, I, 219.

60) Bkz., İbn Ebi'l-İzz, s. 101.

61) Ensârî, Abdülali Muhammed b. Nizamuddin, *Fevâtihu'r-Rahamât bi Şerhi Müsellemi's-Sübût*, Kum 1948, II, 376.(el-Mustasfâ ile birlikte)

haber, iddia, destek ve delaletle izharı anlamına gelir. Buna göre mezhepler ele alındığında, iki inançtan birinin cehl, ya da iki haberden birinin yalan olacağını, hakkın sadece birinde bulunacağını ifade eder. Mesela Adl ve Tevhid konusunda hak sadece bir tarafta olabilir. Zira hak olan, ilim gibidir. Bir mezhebin görüşü hakkında “o haklıdır” dendiğinde maksat, “onun ilme mutabık olması”dır. Çünkü bu sıfat(hak oluş) ancak “ilm”e layıktır. İtikadî konularda da durum bu şekildedir. İtikad ve tedeyyünle alakalı bir hususta, hak sadece birindedir. Ancak amelî hükümlerde, şartlar ve icihatlarla göre taabbud farklılaşabilir. Hak bir şeyde ya da ona muhalif olanda olur ama her müctehid isabetli sayılır⁶².

Abdulcebbar, Mu'tezilenin beş temel prensibine muhalif olanlar hakkında, muhalefetin mahiyetine göre kâfir, fâsık ya da muhtî(hata eden) olmak üzere üç hüküm uygular.

1. Tevhid'de muhalefet: Allah hakkında isbatı vâcib olanları O'ndan nefyeden veya O'ndan nefyi vâcib olanı ispat eden kâfir olur.

2. Adl'de muhalefet: Allah'a zulüm, yalancılık, yalancıların elinde mu'cize ortaya çıkarma, müşriklerin çocuklarını babaları yüzünden azaplandırma, vacibi ihlal gibi tüm çirkinlikleri izafe eden⁶³ kâfirdir.

3. Va'd ve Va'id'de muhalefet: “Allah itaatkarlara sevabı va'd etmemiştir, ve isyankarları da kesinlikle ceza ile tehdit etmemiştir” diyen kâfirdir. Çünkü bu gerçek, peygamberin dininden zorunlu olarak bilinen şeyi reddetmektir. Yine “Allah va'd ve va'idde bulundu ama, va'idinden vazgeçmesi caizdir, zira va'idden dönme cömertliktir” diyen kişi de Allah'a çirkin olanı izafe ettiği için kâfir olur. Ancak “Allah va'd ve va'idde bulundu, bunlardan vazgeçmesi de caiz değildir, ancak Va'idin kapsamında bulunan ve Allah'ın açıklamadığı bazı şart ve istisnalar vardır” diyen kişi muhtî(hata eden) olur.

4. el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn'de muhalefet: Bir kişi, büyük günah işleyen hakkında, “Hükmü, putperestler, Mecûsiler ve diğerlerinin hükmü gibidir” derse kâfir olur. Zira Hz. Muhammed ve ümmetin dininden bu hükmün aksi zorunlu olarak bilinmektedir. Şayet “hükmü, ta'zîm ve Allah'a dostluk hususlarında Mümin kişinin hükmü gibidir” derse, sarf ihmayı delip, ümmetin dininden zorunlu olarak bilineni inkâr ettiği için fâsık olur. Eğer “hükmü ne mümin ne de kâfirin hükmüdür, ancak ismi mümindir” derse, bu kişi muhtî(hata eden) olur.

5. Emr bi'l-Ma'rûf Nehy ani'l-Münker'de muhalefet: Bir kişi “Allah asla iyiliği emir ve kötülükten nehy ile mükellef kılmamıştır” derse, kâfir olur. Zira bu söylem, peygamberin ve ümmetin dininden zorunlu olarak bilinen şeyi reddetmektir. Şayet “Bu, tekelifin bulunduğu bir şeydir, ancak imamın mevcut oluşuyla şartlanmıştır” derse, muhtî olur⁶⁴.

62) Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*, Kahire 1961, XVII, 355, 356.

63) Haricîler'den Ezârika, müşriklerin çocuklarının müşrik olduğunu ve babalarıyla birlikte Cehennem'e gireceklerini söylemişlerdir. Hatta dâha da ileri giderek, İslam mensuplarından kendilerine muhalif olanların çocukları hakkında da aynı hükme varmışlardır. Bkz., Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, *Usûlu'd-Din*, Tah. Ahmed Şemsüddin, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, s. 285.

64) Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tah. Abdulkarim Osman, Kahire, Mektebetü Vehbe, 1996, s. 125, 126.

Görüldüğü gibi bu ilkelerin genel ifadesi İslam'ın ana esaslarını içermektedir. Dolayısıyla ilk bakışta bunların kabulünün gerekeceği ve onlara muhalefetin de dinin temel asıllarına muhalefet olacağı anlayışına sahip olmak mümkündür. Ancak belirtilen bu ilkelerin içeriği düşünüldüğünde, mezhebî telakkiler gündeme gelmekte, buna bağlı olarak söz konusu telakkiler zikri geçen ilkeler başlığı altında dinleştirilmektedir. Mesela Tevhid ilkesini ele aldığımızda, Allah hakkında vâcip olan sıfatları O'na nispet etmek, yine hakkında muhal olan sıfatları da O'ndan nefyetmek her müminin kabul etmek zorunda olduğu bir esastır. Ancak hangi sıfatların vâcip, hangi sıfatların muhal olacağını belirleme de mezhebî teoriler farklılaşmakta, dolayısıyla ulaşılan neticeler de değişmektedir. Örneğin Ehli Sünnet alimleri Kelâm'ın, ezelf bir sıfat olarak Allah'a nisbetini vâcip görmekteyken; Mu'tezile aynı vücubiyeti kabul etmemekte ve onun hâdis bir fiil olarak nispetini uygun görmektedir⁶⁵. Her iki ekolün de Allah'ı en güzel niteliklerle tavsif etme ve O'nu her türlü noksanlıktan tenzih etme endişesini taşımasına rağmen, bu gayeyi, aynı sıfatta birbirine zıt yorumlarla gerçekleştirmiş olması, bu yorumların iman esası olarak Usûlu'd-Din'e dahil edilmemesinin gereğini göstermektedir. Ebu Ali(v. 303 h.) ile Ebu Haşim(v. 321 h.)'in Usûlu'd-Din'den bilinmesi vacip olanların asgarî sınırında bile farklı görüşlere sahip olması⁶⁶, bu meselenin ictihada göre belirlenmemesi gereğinin diğer bir göstergesidir. Usûl-ü Hamse'nin salt dinî/kelâmî düşüncelerden ibaret olmayıp, siyasal muhalefetin teorik ve dinî alt yapısını içermesini⁶⁷ göz önüne aldığımızda bu ilkelerin "din" başlığı altında kabulü ve muhalefetin yine dine muhalefet olarak eleştirilmesinin vehameti daha iyi anlaşılacaktır.

Mu'tezile'nin zikrettiği Usûl-ü Hamse'nin içeriğini belirlemedeki izafiyetin anlaşılması noktasında Ebu Ya'lâ(v. 458 h.)'nın söz konusu Usûlü aynı isimlerle nasıl ele aldığını görmek yeterlidir. O, bu prensiplerin içeriğini tamamen Ehli Sünnet'in yorumlarına göre şekillendirir ve Mu'tezile'yi bu ilkelere muhalefetle suçlar⁶⁸.

Sonuç

İnsan olmanın ve evrensel bir dine sahip oluşun tabii ve mukadder bir sonucu olan ihtilaf, ihtilaf edenlerin zihniyetine göre rahmet ya da dinî ve sosyal bir probleme dönüşmektedir. Usûlu'd-Din⁶⁹, her mümin için inanılması zorunlu ve tüm peygamberlerin ortak çağrısı olarak nakledilen temel esaslar olarak algılandığında, bu alandan herhangi bir

65) Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, s. 125; Cüveynî, Ebu'l-Me'âlî İmâmü'l-Haremeyn Abdulmelik, *Kitâbu'l-İrşâd*, Tah. Es'ad Temîm, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1996, s. 112; Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*, Tah. Muhammed Ammâra, Kahire 1971 (Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd içerisinde), s. 193.

66) Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhîr bi'l-Teklif*, Tah. Ömer Seyyid Azmî, Daru'l-Mısıriyye, Kahire, tsz., s. 19.

67) Bkz., Ay, Mahmud, *Mu'tezile ve Siyaset*, İstanbul 2002, s. 165-205.

68) Bkz., Ebu Ya'lâ, İbnu'l-Ferrâ Muhammed b. Hüseyin, *el-Mu'temed fi Usûli'd-Dîn*, Tah. Vedit' Zeydan Haddad, Beyrut, Daru'l-Meşrik, 1974, s. 212-216.

69) Usûlu'd-Din kavramının hem temel esaslar hem de mezhebi düşünceler için kullanımı hakkında bkz. Öge, Sinan, "Usûlu'd-Din Kavramının Tanım ve Kapsam Problemi", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:11, Sayı:31, Bahar 2007, ss. 107-124.

esasları reddetme olarak tezahür eden ihtilaf caiz görülemez⁷⁰. Aksi bir durum İslam dininin ilahiliğini sağlayan temel esasların tahrifine ve o esaslar üzerine inşa edilen tüm değerlerin buharlaşmasına sürükleyecektir.

Ancak zikrettiğimiz mahiyette Usûlu'd-Din'in anlaşılması ve izahı noktasında ortaya çıkan farklılık ve çeşitlilik anlamıyla ihtilafı caiz görmemek, her şeyden önce İslâm'ın insana tanıdığı düşünme hürriyetini iptal etmektir. Öte yandan farklı yorumları engelleme, İslâm'ı bu farklılığı dışlayan fert ya da grubun yorum seviyesine indirgeme ve onunla sınırlama sonucunu doğuracaktır.

İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan fırkaların, ihtilafı kendi merkezîyetinin dışında caiz görmeyip, muhalif ve muhtelif olan diğerlerini dinî kavramlarla yargılama nedeni olarak, kendi anlayış ve yorumlarını dinle özleştirmeleri yani Kelâm'larını akîdeleştirmeleri olduğunu söylemek⁷¹ mümkündür. Usûlu'd-Din'i anlama ve ispat çabası olan Kelâm'a ait ilkeler, Kelâm'ın Usûlü olarak değil de Din'in Usûlü olarak algılanınca hem dinin ilahiliği hem de yorumun beşeriliği kendi alanlarını kaybetmiştir.

Selef tarafından ortaya atılan "Usûlu'd-Din'de fırka ve mezheplere ayrılmanın caiz olmayışı" söylemi, tarihî vakıya da uygun düşmemektedir. Her şeyden önce Ehli Sünnet mensubu olan insanların Eş'âriyye ya da Maturidiye şeklinde farklılaşması bile Usûl'de fırkalaşmanın kaçınılmazlığının pratik göstergesidir. Bu nedenle, Rasûlullahın akâid sahasındaki sünnetinden ayrılmayan ve İslâm toplumunun ruhunu zedelemeyen fikrî ihtilaflar Usûlu'd-Din'de de kabul edilmelidir⁷².

İbn Kayyim'in ihtilafı ilgili şu tespitini nakletmek yerinde olacaktır: "İnsanlar arasında ihtilafın vukuu zorunludur. İradeleri, anlayışları ve idrak güçleri farklı olduğu için bu kaçınılmazdır. Ancak kınanacak olan, birbirlerine taşkınlıkları ve düşmanlıklarıdır. Aksi halde ihtilaf, ayrılmaya ve hizipleşmeye sürüklenmediğinde, ihtilaf edenlerin her birinin kastı Allah ve rasulüne taat olunca bu ihtilaf zarar vermez. Çünkü ihtilaf, insani gelişimde zorunludur. Ancak asıl bir, talep edilen gaye bir ve tutulan yol bir olursa ihtilaf hemen hemen olmaz. Olsa bile, sahabenin ihtilafında görüldüğü gibi zarar vermez. Çünkü onların bina ettikleri asıl birdi: Allah'ın kitabı, peygamberin sünneti. Amaçları birdi: Allah ve rasulüne itaat. Yol da birdi: Kur'an ve sünnetin delillerinde nazar ve onları her türlü söz, görüş, kıyas, zevk ve şiyasetin önüne geçirmek."⁷³

Sonuç olarak, taraflarının bakış açısı ve davranışlarına göre ihtilaf, ya İslamın evrenselliğine zemin teşkil edecek fikrî zenginliğin beşiği ya da fırkaların merkezîyetçiliği nedeniyle toplumsal birliğin ve düşünce ufuklarının gömüldüğü mezar olacaktır.

70) Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996, s. 137.

71) Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırılmaları*, Erzurum 2001, s. 93.

72) Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, İstanbul 1991, s. 103, 104.

73) İbn Kayyim, *es-Savâiku'l-Mursele*, VII, 519.